

*Marta Verginella**

Slovenija med znova najdenimi spomini in zamolčanimi zgodbami¹

Uvod

V politiki slovenskega javnega spomina, uveljavljeni po koncu druge svetovne vojne, je dobilo osrednjo vlogo obujanje spomina na zmagoslavni partizanski boj, poglobilni konstitutivni element socialistične Jugoslavije. V utemeljitvenem mitu nove federativne države sta žrtvovanje partizanskih borcev in kri pobitega civilnega prebivalstva, žrtev represalij in pokolov, zakrila druge žrtve svetovnega spopada, zlasti deportirance v nemška koncentracijska taborišča in civiliste, internirane v nemška delovna taborišča, pa tudi vse, ki so jih italijanske vojaške oblasti internirale v taborišča, postavljena na okupiranih območjih in v Italiji. Iz raznih oblik organiziranosti slovenskega javnega spomina so bili popolnoma izbrisani tako sodelavci sovražnika kot nasprotniki osvobodilnega gibanja ali slovenske komunistične stranke. Zato je težka odeja pozabe legla tako čez poboje, ki so se zgodili neposredno po koncu vojne, kot čez preganjanja politikov liberalne in katoliške usmeritve, ki so po letu 1945 ostali v Jugoslaviji, kot tudi čez vse, ki so po izključitvi Tita iz Informbiroja leta 1948 ostali zvesti Stalinu in so jih zato preganjali, obsodili in poslali v zapore ali v »prevzgojna taborišča«, kakršnega so postavili na Golem otoku. Vojna in povojna dogajanja, ki so bila za povojno slovensko družbo neprijetna, so desetletja dolgo ostala zavita v molk. Ustvarjanje javnega spomina o vojnem in povojnem času je moralo biti v službi nove socialistične Slovenije. Kot to dobro izpostavi Michele Battini, so tudi zahodni zavezniki v Evropi po letu 1945

* dr. Marta Verginella, redna profesorica, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, marta.verginella@ff.uni-lj.si.

¹ Razprava je izšla v italijanskem izvirniku v G. Crainz, R. Pupo, S. Salvatici (ur.), *Naufraghi della pace*, Rim: Donzelli Editore 2008.

»ponudili celo zbirko uradnih spominov, izkrivljeno v propagandne namene. Sodna pozaba je bila njen ključni vidik.«²

V Sloveniji je bil kompromis, sklenjen med družbo in režimom, tako učinkovit, da je utišal zlasti spomine, ki bi lahko oslabili novo komunistično oblast. A če brez dvoma drži, da sta nekatere pozabe vsilila politika in država, so se druge zelo razmnožile tako v javni kot zasebni sferi brez vidne prisile. Še največkrat so bile sad družinskih in sorodstvenih dogovorov ter malodane vsenavzoče želje, da se preteklost pusti za sabo. Za slovensko povojno družbo nekako drži ugotovitev, ki jo je Istvan Rev podal za madžarsko družbo: v državi, ki je majhna in v kateri ni veliko možnosti,

»so ljudje – morilci in njihove komunistične žrtve, zlasti pa komunistični morilci in njihove komunistične žrtve – živeli krvoskrunsko si blizu.«³

Od sedemdesetih let so bili raznovrstni poskusi oblikovanja spomina, ki bi bil alternativen spominu zmagovalcev, čedalje močnejši. Iz tujine so v Jugoslavijo prihajali šibki odmevi obveščevalnih kampanj slovenske politične emigracije, ki se je zatekla zlasti v Argentino, Kanado, Združene države Amerike in Avstralijo. Zelo dejavne so bile tudi organizacije nemških in italijanskih beguncev iz Jugoslavije, ki so v Avstriji in Italiji delovale zlasti na obmejnih območjih, na avstrijskem Koroškem in v Furlaniji – Julijski krajini, in še naprej poudarjale, da so njihove skupnosti plačale previsoko, krivično ceno, ker so bile po koncu druge svetovne vojne prisiljene v izgnanstvo in izselitev iz svoje domovine. Ti glasovi pa niso bistveno spremenili slovenskega javnega mnenja, ki je glede izгона Nemcev iz Slovenije in zasega njihovega premoženja, kot tudi glede občutnega skrčenja italijanske skupnosti v priobalnem pasu, ki se je po letu 1954 znašla znotraj državnih meja Jugoslavije, ostajalo trdno na uradnem stališču, da se je morala nemška manjšina pokoriti za podporo nacistični Nemčiji, italijanska pa biti kaznovana za posledice hudodelstev fašistične Italije. Obe državi sta skupaj s sosednjo Madžarsko leta 1941 Slovenijo razkosali in okupirali. Ker so Nemci podpirali politiko nacistične okupacije, zlasti ker so odobraval prisilno preselitev slovenskega prebivalstva in odtujitev njegovega premoženja, in ker so Italijani bolj ali manj tiho sprejemali proces raznarodovanja in preganjanja Slovencev, ki ga je izvajal fašizem v Julijski krajini, sta bili obe manjšini kaznovani. Razširjeno je bilo tudi prepričanje, da sta se po zaslugi zmage narodnoosvobodilnega gibanja končala procesa germanizacije in italijanizacije, ki sta slovenski narod stoletja dolgo zatirala in mu jemala ozemlje. Zmaga v drugi svetovni vojni je Slovincem omogočila ponovno vzpostavitev lastnega nacionalnega primata na vseh slovenskih ozemljih, tudi na območjih, ki so bila tradicionalno večjezična.

2 Battini, *Peccati di memoria*, str. IX.

3 Rev, *Giustizia retroattiva*, str. 15.

O izgonu nemškega prebivalstva in množični izselitvi italijanskega večina Slovencev ni bistveno spremenila svojega mnenja niti po velikih političnih spremembah v srednji in vzhodni Evropi po letu 1989. Tako je ostalo tudi po razpadu Jugoslavije in ustanovitvi Republike Slovenije leta 1991. Tudi ko so se v slovenski politični areni pojavili novi politični in institucionalni subjekti in so se uveljavile nove politične zakonitosti, so v praksi dogodki, povezani z izgonom ali izselitvijo obeh manjšin, v uradnem spominu ostali obstranski, če ne celo popolnoma odsotni. Oblikovanje nove politične genealogije z zahtevo po retroaktivni politični pravičnosti in novem ravnovesju med pozabo in spominom je bilo v prvi vrsti razumljeno v kontekstu lastnega naroda. Področje političnega spopada in obenem žarišče novih komemorativnih praks,⁴ alternativnih praksam zmagovalne strani v letih med 1945 in 1989, so postali poboji domobrancev⁵ in preganjanja političnih nasprotnikov komunističnega režima.

Med svečanimi komemorativnimi dejanji v devetdesetih letih izstopa svečanost 8. julija 1990 v Kočevskem rogu (enem glavnih krajev množičnega poboja) kot odraz želje državnih vrhov, predstavnikov glavnih slovenskih političnih sil in Cerkve, da bi dosegli spravo med poraženci in zmagovalci ter ustvarili spomin, ki bi si ga delili vsi Slovenci. Svečanost pa v resnici ni ustvarila ne skupnega spomina ne ozračja treznega soočenja in primerjave nasprotnih spominov. Vzpostavljanje zgodovine poražencev se je začelo čedalje bolj jasno kazati kot potreba po zmanjševanju pomena, če ne celo brisanju zgodovine zmagovalcev.

Slovenski povojni čas na razstavi

Decembra 1998 je bila v ljubljanskem Muzeju novejšje zgodovine postavljena razstava z naslovom *Temna stran meseca*. Ta naj bi po pričakovanjih njenih pobudnikov odpravila pomanjkljivosti muzejske predstavitve slovenske zgodovine v 20. stoletju, ki je po njihovem mnenju popolnoma zamolčala najbolj tragične dogodke iz prejšnjega režima. V središče obujanja zgodovinskega spomina so bili tako postavljeni poboji domobrancev, nasilna plat komunističnega režima, nacionalizacija podjetij in druge zasebne lastnine, preganjanje liberalne in katoliške opozicije, usoda politične emigracije. Cilja pobudnikov in kustosov razstave sta bila predvsem dva. Prvi je bil pokazati mehanizme oblasti in nasilje, ki ga je totalitarni jugoslovanski režim izvajal, da bi širil ozračje nenehnega strahu

4 V slovenskih razumniških krogih je bil pisatelj Edvard Kocbek prvi, ki je javno govoril o pobojih domobrancev, in sicer v intervjuju, ki sta ga v Trstu objavila Boris Pahor in Alojz Rebula. Gl. Pahor in Rebula, *Edvard Kocbek*. Leta 1990 je Spomenka Hribar (*Krivda in greb*, 1990) postala pobudnica pravičnega pokopa vseh žrtev druge svetovne vojne.

5 To so bile paravojaške formacije, ki so v Ljubljanski pokrajini po okupaciji in razkosanju Jugoslavije aprila 1941 kolaborirale z italijanskimi oblastmi. Po septembru 1943 so prisegle zvestobo nacistični Nemčiji. Domobranci, ki so jih britanske oblasti izročile jugoslovanskim, so bili množično pobiti (ocene se gibljejo med 11.000 in 13.000) na območju Celja in v Kočevskem rogu.

in usmeril pozornost na vse, ki so bili žrtvovani v imenu »*graditve novega družbenega reda, ki naj bi uničil vse razredne razlike*«. ⁶ Drugi pa je bil izničiti zgodovinsko razlago o »*socializmu s človeškim obrazom*«, ki je bila preveč popustljiva do nekdanjega Titovega režima in prizanesljiva glede visoke cene, ki bi jo zlasti srednji sloj in Cerkev plačala, če se ne bi pokoravala komunistični hegemoniji. Temeljno izhodišče razstave je bilo, da maj 1945 Slovencem ni prinesel osvoboditve, temveč zgolj zamenjavo represivnega aparata; nacifašistični okupaciji je sledila komunistična, po fašističnih in nacističnih okupatorjih so prišli komunistični zatiralci.

Poboji domobrancev v okolici Celja in Maribora, civilistov in vojakov v hrastniškem rudniku, v kraških breznih Kočevskega roga in Primorske so pričali o prihodu nasilnega režima, v katerem je »*sledil strah, strah kot program*«. ⁷ Obelodanjanje nasilne plati komunistične osvojitve oblasti v Sloveniji je pomenilo – tako je v predgovoru kataloga zapisal pisatelj Drago Jančar, glavni pobudnik razstave – priznavanje, da

»je bil naš komunizem v temelju, od začetka do konca tudi nasilno gibanje proti demokraciji, svoj program je realiziral z diktaturo proletariata in s totalitarizmom«. ⁸

Slovenska družba je v letih med 1945 in 1990 živela »*sredi totalitarnega, nadzorovane-ga in nasilnega sistema, ki je povzročil neskončno število krivic, morje gorja*«, ⁹ čeprav tega većinoma še ni bila pripravljena sprejeti. Pravzaprav je javnomnenjska raziskava, ki jo je v istem obdobju naročilo *Delo*, osrednji slovenski dnevni časopis, razkrila, da većina intervjuvancev izraža pozitivno mnenje o Titu in Edvardu Kardelju, utemeljiteljih soci-alistične Jugoslavije.

V razpravi po odprtju razstave se je prav očitno pokazala polarizacija mnenj. Na eni strani so bili zagovorniki razlage, kakršno je ponujala razstava, ki je obujala spomin na skoraj pol stoletja slovenskega totalitarizma; na drugi pa vsi, ki so razglašali, da naspro-tujejo enopomenski sodbi o celotnem slovenskem povojnem obdobju in ponovnemu pisanju slovenske bližnje preteklosti, ki bi bilo zgolj enoznačno. ¹⁰

V vroči polemiki, ki se je vrtela okrog zamolčanih zgodb in je mesece dolgo pla-menela v slovenskem tisku, niso bili postavljeni pod vprašaj njena vsebina, ki je bila popolnoma osredotočena na pripoved z vidika naroda, odsotnost primerjav z jugoslo-vanskim kontekstom, katerega del je bila Slovenija kot federativna republika, in tudi ne marginalizacija dogajanj, v katera sta bili po vojni vpeti italijanska in nemška manjšina. Izselitev Italijanov in izgon Nemcev, ki sta povzročila korenite spremembe na ozemljih

6 Simoniti, *Permanentna revolucija*, str. 24.

7 Jančar, *Temna stran meseca*, str. 13.

8 Prav tam, str. 23.

9 Prav tam, str. 19.

10 Ta razprava je podrobneje povzeta v: Verginella, *Il peso della storia*, str. 24–28.

znotraj meja slovenske republike, tako v Istri kot na območju Kočevja (po nemško Gotschee) in delno tudi v mestnih središčih slovenske Štajerske in Prekmurja, sploh nista bila omenjena ali pa sta bila popolnoma marginalizirana ne samo na razstavi, temveč tudi v obsežnem katalogu, katerega namen je bil prav ta, da bi zagotovil nadaljnjo poglobitev znanja o dogodkih, ki so bili na razstavi podrobno predstavljeni ali samo omenjeni.

V statistiki oseb, pobeglih v tujino ali tja izseljenih, ki jo je v katalogu razstave navedel Marjan Drnovšek v svojem eseju, posvečenem migracijam po letu 1945, ni navedena ne njihova narodna pripadnost ne to, s katerega območja so bile. Slovenski zgodovinar je na podlagi podatkov Slovenske izseljenske matice, organizacije slovenskih izseljencev, izračunal, da je približno 8.000 ljudi po letu 1945 emigriralo iz Slovenije v Argentino, še 5.000 pa v Združene države Amerike. Ni pa povedal, da so bili med njimi tudi pripadniki narodnostnih manjšin, živečih na slovenskem ozemlju. Enaka nenatančnost zaznamuje podatke o pritoku ljudi, ki so se v Slovenijo vrnili po drugi svetovni vojni, zlasti v obdobju 1947–1948. Delno so bili to prihodi oseb, ki so v tujino emigrirale v tridesetih letih in so bile politično naklonjene novemu jugoslovanskemu režimu, delno pa tudi vrnitve ljudi, ki so jih nacistične oblasti prisilno preselile v Nemčijo. Številni od 2.788 izseljencev, ki so se vrnili iz čezoceanskih dežel, zlasti iz Latinske Amerike in Združenih držav Amerike, in od 38.355 oseb, ki so prišle iz zahodne Evrope, so bili brez sredstev za preživljanje. Tisti, ki so v Jugoslavijo prišli v prepričanju, da jih bodo sprejeli z odprtimi rokami, so se morali soočiti s posledicami težkega vključevanja v socialistično družbo. Njihova namestitve v barake, zlasti na območjih, ki jih je opustošila vojna, kot na primer v Kočevju, od koder je odšla nemška skupnost, je med prišleki in krajevnimi oblastmi povzročala precej trenja. V skladu s predstavami komunistične stranke so jih obvezno prevzgjajali. Pravzaprav je njihova politična indoktrinacija marsikdaj postala pomembnejša od zaposlitve v njihovem poklicu, kar je povzročalo precej slabe volje in v nekaterih primerih tudi pobege v tujino. Podpore slovenskih oblasti vračanju v domovino je Centralni komite Komunistične stranke 7. marca 1968 označil za veliko napako, zlasti zato, ker so se z njihovim vračanjem redčili krogi, ki so bili v tujini naklonjeni Titovi Jugoslaviji, in se krepili krogi nove politične emigracije. Pri vrednotenju tega pojava je imelo težo tudi to, da so se ljudje, ki so se vrnili v domovino, pokazali za politično nezanesljive, če ne delno celo politično nevarne.¹¹

Ker v Drnovškovi raziskavi ni navedbe narodnosti emigrantov, na njeni podlagi skorajda ni mogoče ugotoviti, ali je bil med ljudmi, ki so po letu 1945 prišli v Slovenijo, tudi del tistih 2.500 delavcev, ki so med letoma 1946 in 1948 emigrirali v Jugoslavijo iz Furlanije – Julijske krajine. Čeprav nimamo na voljo podatkov, je splošno znano, da se posamezniki ali celotne družine iz Italije niso preselili samo na Reko in v Pulj, temveč tudi v obmorske kraje Slovenije.¹² Ker podatki niso zadosti razčlenjeni, tudi ni mogoče

11 Drnovšek, *Odnos Partije do slovenske emigracije*, str. 238.

12 Fogar, *L'antifascismo operaio*; Berrini, *Noi siamo la classe operaia*.

ugotoviti, kdo vse je med približno 2.400 posamezniki, ki so leta 1948 po izključitvi Tita iz Informbiroja zapustili Slovenijo. Jugoslovanski viri navajajo, da se je iz Slovenije odselilo v države komunističnega bloka 454 ljudi, med njimi kar 266 na Madžarsko. So bili med njimi tudi italijanski komunisti iz slovenske Istre? Na to vprašanje iz podatkov, objavljenih v katalogu razstave, ne dobimo odgovora.

Da narodnost izseljencev in priseljencev v tej študiji, ki analizira migracije v času po drugi svetovni vojni, ni navedena, je najboljši dokaz za natanko določen način pisanja zgodovine slovenske bližnje preteklosti, razumljene kot narodove preteklosti, ne pa kot zgodovine vseh, tudi manjšinskih sestavin družbe znotraj meja Republike Slovenije. Taka obravnava migracijskih tokov sicer nima nič specifično slovenskega, ima pa marsikaj opraviti z »metodološkim nacionalizmom«, na podlagi katerega – tako pripomni Rocco Sciarrone, ki povzame formulacijo Ulricha Becka –

»je vse, kar ni nacionalno – ne glede na to, ali je produktivno ali nepogrešljivo za ustvarjanje narodovega blagostanja, na primer tujci in mednarodni odnosi –, namenoma spregledano.«¹³

Slovenska sodobna zgodovina in izgon folksdojčerjev

Pičlo zanimanje zgodovinopisja za migracijske tokove zaradi izгона ali izselitve, ki sta v povojnem času doletela nemško in italijansko manjšino, je bilo splošno navzoče še na začetku devetdesetih let. Pravzaprav so prve bolj poglobljene raziskave tega začeli izvajati v drugi polovici devetdesetih.¹⁴ To so delno spodbudili tudi čedalje številčnejši poskusi obnove takratnih dogajanj, ki sta jih izvajala avstrijsko in italijansko zgodovinopisje. V drugi polovici devetdesetih let sta bili ustanovljeni dve zgodovinski komisiji. V eni so bili slovenski in italijanski zgodovinarji, v drugi pa ugledni predstavniki slovenskega in avstrijskega zgodovinopisja. Namen njunih institucionalnih pobudnic je bil, da naj bi prispevali k začetku novega obdobja proučevanj o meji in skupni preteklosti, ki bi pripomoglo k politiki dobrososedskih odnosov. Vsi dobri nameni politike pa se niso tudi dobro končali. Slovensko-avstrijska komisija kljub obdobju intenzivnega delovanja ni prišla do končnega poročila, s katerim bi se strinjali obe strani. Italijansko-slovenska pa je sestavila končno listino, ki pa je italijanska država ni uradno potrdila, kar je precej zmanjšalo njen pomen in javno rabo.

Če si ogledamo ozadja enega najbolj zahtevnih raziskovalnih projektov s področja zgodovine, ki jih je o nemški navzočnosti v Sloveniji izvedla slovenska stran, moramo najprej pojasniti, da je bil izveden v znanstvenem okviru, vendar je bil zamišljen

13 Beck, *La società cosmopolita*, str. 51.

14 O istrskem eksodusu in slovenskem zgodovinopisju gl. Verginella, *L'esodo istriano nella storiografia slovena*, str. 269–277; Gombač, *Esuli ali optanti?*

tudi kot odgovor na zahteve dela avstrijskih političnih sil, ki so hotele doseči priznanje nemške manjšine v Sloveniji in vračilo njenega zaseženega premoženja. V knjigi *Nemci na Slovenskem 1941–1955*,¹⁵ v kateri so objavljeni izidi raziskave, je izgon nemškega prebivalstva iz federativne republike Slovenije pojasnjen kot usodna posledica široke podpore nacistični politiki in težnje, da bi ta dežela postala »spet nemška«, ki so ju izražali Nemci iz Kočevja in okolice, iz štajerskih mest, na primer Maribora, Celja in Ptuja, iz Prekmurja, iz dela Koroške, ki je ostal znotraj meja Kraljevine Jugoslavije, in tudi iz Ljubljane. Hitlerjevim besedam: »*Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!*« so namreč folksdojčerji zelo prisluhnili.¹⁶ Njihovo dejavno sodelovanje pri korenitem ponemčevanju slovenskega ozemlja je po mnenju avtorjev knjige pospeševalo izvajanje »*okupatorjevih genocidnih programov*«. ¹⁷ Čeprav prispevki v knjigi navzočnosti nemške manjšine in dejavnosti posameznih nemških organizacij v slovenski stvarnosti med obema vojnama ne obnovijo podrobno, pa v zadostni meri dokumentirajo proces »*nacifikacije nemške manjšine*«. ¹⁸ Pri celjskem časopisu *Deutsche Zeitung* od leta 1933 niso skrivali svojega navdušenja nad nemško nacionalsocialistično stranko in so Hitlerja dojemali kot »heroja Vzhodne marke«. Istemu valu so se pridružili tudi Kočevski Nemci, ki so v znamenje veselja nad Hitlerjevim vzponom na oblast izobešali zastave s kljukastim križem. Izraz »*Ein Volk, Ein Führer*« je v Sloveniji kmalu postal moto kulturbundovcev.¹⁹

Kot je jasno zapisal Martin Pollack v pretresljivi biografiji o svojem nacističnem očetu iz Laškega (po nemško Tüfferja), so se mladi folksdojčerji

»naučili sovražiti okolico, svojo novo, krmežljivo državo, demokratski parlamentarizem in politične stranke, duhovnike in boljševeike, kapitaliste in Jude, tuje sile, ki so Avstriji prepovedovale, da bi se priključila Nemčiji, Slovence, ki so nam ukradli Spodnjo Štajersko. Družbo so hoteli korenito spremeniti, želeli

15 Nečak, Dušan, (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002. Za nemški povzetek tega besedila gl. Nečak, *Die »Deutschen« in Slowenien (1918–1955)*.

16 Po koncu prve svetovne vojne in razpadu Avstro-Ogrske se je približno 30.000 Nemcev iz slovenskih dežel izselilo večinoma v Avstrijo. Pri jugoslovanskem popisu prebivalstva leta 1921 je 41.514 oseb, od tega 21.786 na južnem Štajerskem, 16.457 na Kranjskem, 717 v Mežiški dolini in 2.540 v Prekmurju, kot materni jezik navedlo nemščino. Glede na podatke popisa iz leta 1910 se je odstotek prebivalstva, ki je navedlo nemščino kot svoj jezik, z 10 % zmanjšal na 3,93 %. Pri popisu iz leta 1931 je bilo ugotovljeno še nadaljnje zmanjšanje na 2,53 %. Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 108–113. Gl. tudi: Hösl, *Slovenia*, str. 162.

17 Nacistični načrt ponemčenja Slovenije je predvideval, da bi preselili več kot eno tretjino slovenskega prebivalstva in ga nadomestili z nemško govorečim. Vodja esesovcev Heinrich Himmler je z dekretom z 18. aprila 1941 ukazal takojšnjo deportacijo vsega slovenskega razumnštva in priseljencev po letu 1914 z njihovimi družinami vred. Na delu Slovenije, ki ga je okupiral Hitler, so slovenske šole zaprli. Raba slovenščine je bila prepovedana v cerkvah in 20. februarja 1942 je stopilo v veljavo obvezno sluzenje vojaškega roka za vse Slovence, slovenska združenja in krožke pa so zaprli. Na razpolago je bilo dano vse s tem povezano premoženje štajerskega *Heimatsbunda* in koroškega *Volksbunda*. O rasnih preverjanjih na Štajerskem in Koroškem pred začetkom izvajanja načrtov za preselitev prebivalstva gl. Hösl, *Slovenia*, str. 176–177.

18 Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 134.

19 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*.

so si prevrat, da bi zrušili državne ustanove in vse skupaj podvrgli enemu same-mu močnemu voditelju. Brezpogojna poslušnost v službi nemške narodne skupnosti. Vera v narod. Narodna enotnost in čistost. Zato so se bili pripravljene fanatično in brezkompromisno boriti proti političnim nasprotnikom, drugače mislečim, krščansko socialno usmerjenim in rdečim, če bo treba, tudi na nož, ne da bi se ozirali na izgube ali državne zakone.«²⁰

Ko si je Nemčija leta 1938 priključila Avstrijo, so se v filonacističnih krogih tudi v Dra-vski banovini, zajemajoči vsa slovenska ozemlja, ki so bila v Kraljevini Jugoslaviji, okre-pile iredentistične težnje. Padec Stojadinovićeve vlade in naklonjenost novega premierja Cvetkovića nacistični Nemčiji nista bila dobro znamenje samo za nemške šole in kultur-ne dejavnosti, temveč tudi za izrazito politične pobude.²¹ Marca 1941 je bilo v slovenskih okrožjih dejavnih 11.577 pripadnikov kulturbunda, organiziranih v 52 krajevnih sekcij.²² Ta nemški aktivizem se je po nemški okupaciji Jugoslavije pridružil nacistični upravi, paravojaškim enotam in celo posebni enoti SS Untersteiermark.

Vrhu tega ne smemo pozabiti posebnega primera 11.888 Kočevarjev, folksdojčerjev, ki so prebivali na Kočevskem²³ in so se po vključitvi tega območja v italijansko oku-pacijsko cono odločili za preselitev v *Reich*.²⁴ Na območju Kočevja jih je ostalo samo 300, približno trije odstotki nemško govorečega prebivalstva. Za preselitev so se odločili zaradi tradicionalne povezanosti z nemškim svetom, močne želje po odhodu v matično domovino, ki je bila obenem gospodarsko cvetoča in politično močna država, pa tudi iz strahu, da jih bodo italijanske oblasti preselile na italijanski polotok, nemara v daljne kraje, na primer na Sicilijo ali celo v Afriko.²⁵ Pri nemškem časopisu *Gottscheer Zeitung*, ki je izhajal v Kočevju in močno propagiral preseljevanje nemškega prebivalstva v *Reich*, so med majem in oktobrom 1941 objavljali polresnice o krajih, kamor naj bi jih preselili, in o tem, kako jih bodo tam sprejeli. Večina Kočevarjev je bila »evakuirana« v *Reich*,

20 Pollack, *Smrt v bunkerju*, str. 58–59.

21 Jugoslovanske oblasti so rabo nemščine v javnih ustanovah in šolah najprej omejile, nato pa prepovedale. Spošto-vanje narodnostnih pravic Nemcev, ki so po letu 1918 ostali v jugoslovanski državi, se je spreminjalo. Obdobjem priznavanja manjšinskih posebnosti (1918–29, 1930–32, 1939–41) so sledila obdobja omejitev in prepovedi. Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 108–144.

22 Hösler, *Slovenia*, str. 167.

23 To gozdnato območje južnega dela Kranjske marke, obsegajoče približno 860 kvadratnih kilometrov ob meji s Hrvaško, je bilo od 14. stoletja v lasti grofov Ortenburških, koroške plemiške rodbine, ki je spodbujala naselje-vanje kolonov s Koroške, iz vzhodne Tirolske, Frankovske in Turingije. Vse do začetka druge svetovne vojne je obdržalo značilnosti nemškega otoka. Nemci so bili kmetje in drvarji, razsejani po približno 177 naseljih. Med njimi je bilo tudi nekaj malih trgovcev, krošnjarjev, uslužbencev in izobražencev, živčih predvsem v Kočevju, ki je glavno središče tega območja.

24 Po aprilu 1941 so iz Maribora in drugih štajerskih mest na območje, ki ga je zasedla Italija, zbežale družine nekdanjih slovenskih izseljencev iz Julijske krajine, da jih ne bi deportirali v *Reich* ali na druga območja, ki so jih zasedli Nemci. Gl. Pollack, *Smrt v bunkerju*, str. 132–134.

25 Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 153–154.

vendar le onkraj meje Ljubljanske pokrajine, pogosto samo nekaj kilometrov daleč na območja, s katerih je bilo približno 36.000 Slovencev prisilno izseljenih v Spodnjo Šlezijo, Hannover, Brandenburg, Turingijo, Württemberg, Baden in na Bavarsko, kjer so morali delati v tovarnah in na poljih. Skoraj 9 % slovenskega prebivalstva, živečega na območju pod nemško okupacijo, se je moralo prisilno preseliti v *Reich*, manjši del – približno 16.800 oseb – pa so poslali na Hrvaško in v Srbijo.

Folksdojčerji iz Kočevja in drugih slovenskih krajev, ki jih je okupirala Italija, so se množično preseljevali po podpisu sporazuma, sklenjenega v Rimu 31. avgusta 1941 med italijanskimi in nemškimi oblastmi. Po njem naj bi z nepremičninami preseljenih oseb upravljalo zasebno italijansko podjetje, kdor bi se preselil v *Reich*, pa bi s sabo lahko odpeljal svoje premično premoženje in živino.²⁶ 30. novembra 1941 sta nepremičninsko podjetje Società immobiliare generale Roa in tovarna SNIA Viscosa iz Milana ustanovila Nepremičninski kmetijski inštitut (Istituto agrario immobiliare) Emona, ki je začel upravljati 40.349 hektarjev (po drugih ocenah 47.000 hektarjev) zemljišč in drugih nepremičnin, ki so jih za sabo pustili Kočevjarji. Posledice odhoda tolikšnega števila ljudi z območja, kjer je ostalo skoraj izključno samo še slovensko kmečko prebivalstvo, so bile tako hude, da so italijanske oblasti prisilile v naseljevanje drugih kolonov. Najprej so nameravali tja naseliti imigrante iz južne Italije ali drugih italijanskih krajev, ker pa je bilo tak načrt pretežno uresničiti, so raje naseljevali slovenske kmete z drugih območij Ljubljanske pokrajine. Trud italijanskega podjetja, da bi spodbudilo izkoriščanje gozdov na Kočevskem, pa ni obrodil velikih sadov zaradi čedalje večje aktivnosti partizanskih enot, ki so nadzirale velik del ozemlja, in brutalnosti italijanskih ofenziv, ki so opustošile skoraj vsa naselja in povzročile še nadaljnje izseljevanje.²⁷

Po besedah Toneta Ferenca, slovenskega zgodovinarja, ki je podrobno proučeval in analiziral gradivo, nastalo med drugo svetovno vojno v zvezi s tem, kako bodo morale slovenske oblasti v primeru svoje zmage obravnavati nemško manjšino, sta si mnenje o kolektivni krivdi folksdojčerjev delili tako liberalna kot komunistična politična struja. V liberalnih krogih, ki so se med vojno delno pridružili protirevolucionarni fronti, so od leta 1941 krožila prva priporočila, kako bodo morale slovenske oblasti v primeru zmage obravnavati pripadnike nemške manjšine: Nemci so nosili kolektivno krivdo za »*programe genocida, ki jih je izvajal okupator*,« in za vse trpljenje, povzročeno Slovincem.²⁸ O tem, da je to kolektivna odgovornost in da bodo morali biti vsi, ki so sodelovali z okupacijskimi silami, izgnani iz prihodnje jugoslovanske države, njihovo premoženje pa bo zaseženo in dano na razpolago za poplačilo škode, ki jo je okupator povzročil prebivalstvu,

26 Prav tam, str. 126.

27 Prav tam, str. 203. Ko se je vojna končala, sta bili približno dve tretjini od 4000 stavb uničeni ali neuporabni za bivanje in nacionaliziranih je bilo 40.000 hektarjev zemljišč. Vasi ob glavnih cestnih povezavah so bile obnovljene, bolj oddaljena naselja pa so ostala zapuščena in so od petdesetih let postala del vojaškega območja, ki je bilo zaprto za javnost.

28 Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 161–162.

so ostali trdno prepričani tudi sodelavci Znanstvenega inštituta, nastalega v okrilju slovenske Osvobodilne fronte, da bi med ilegalo pripravil dokumentacijo za ureditev bodočih državnih mej in za prihodnjo obravnavo narodnostnih manjšin.²⁹

»Nemška manjšina ne bo imela nobenih pravic, ker je ne bo več,« je pred Izvršnim komitejem Osvobodilne fronte 15. decembra 1945 razglasil Boris Kidrič, ena najpomembnejših osebnosti slovenskega odpora. Na podlagi dekreta, ki ga je 21. novembra 1944 izdal AVNOJ, je bilo nacionalizirano vse premoženje nemškega *Reicha* in folksdojčerjev, podpornikov nemškega okupatorja. Še pred koncem vojne je bilo v Sloveniji zaseženih približno 90 % nemškega premoženja, med drugim 160 industrijskih podjetij in 114.780 hektarjev zemljišč, med njimi tudi kmečka posestva zlasti na območju Kočevja.³⁰ Poravnavanje računov po koncu vojne je bilo zelo obsežno na Štajerskem in v Prekmurju, kjer so bili pogosto brez sodnega procesa usmrčeni sodelavci nacistov, predstavniki in aktivisti nemških organizacij, ki jih je Ozna, jugoslovanska tajna policija, še posebej vzela na piko. Maja in junija 1945 je bilo na stotine Nemcev zaprtih, ubitih ali poslanih v koncentracijska taborišča.³¹ Jeseni 1945 je bilo po zaporih in koncentracijskih taboriščih več kot 3.500 Nemcev s Štajerskega in Prekmurja poleg Slovencev, ki so se med vojno opredelili za Nemce in se bojevali v nemških vrstah.³²

Izganjanje Nemcev iz Slovenije, ki je maja 1945 zajemalo pretežno skupine žensk in otrok, se je okrepilo septembra istega leta in doseglo svoj vrh v zimi 1945–1946, ko je slovensko ozemlje zapustilo približno 10.000 ljudi, večinoma Kočevarjev.³³ Večina izgnancev se je z velikimi težavami zatekla v Avstrijo in na Madžarsko, kjer pa so britanske in sovjetske oblasti nerade sprejemale čedalje več izgnancev iz Jugoslavije, ki po sporazumih, doseženih na potsdamski konferenci, ni bila v krogu držav, ki jim je bilo dovoljeno izganjati nemško prebivalstvo.

Med stotinami folksdojčerjev, ki so skušali ilegalno prečkati državno mejo, je med begom marsikoga doletela smrt, drugi pa so bili, največkrat zunajsoodno, usmrčeni potem, ko so jih jugoslovanske oblasti aretirale. V Mariboru in njegovi okolici je v zadnjih vojaških operacijah padlo približno 1.350 folksdojčerjev, med 1.000 in 1.500 pa jih je umrlo med maščevalnimi akcijami ali od izčrpanosti. V Celju je bilo po ocenah Ozne aretiranih 563 Nemcev, od tega 169 usmrčenih, 159 deportiranih in 24 izpuščenih.³⁴

29 Prav tam, str. 164. Drugačna obravnava je bila predvidena za italijansko in madžarsko prebivalstvo; predviden je bil izgon Italijanov in Madžarov, ki so na jugoslovansko ozemlje prišli po okupaciji, in vseh tistih, ki so sodelovali z okupacijskimi oblastmi.

30 Hösler, *Slovenia*, str. 201.

31 Po ocenah Boža Repeta so približno 10 % zaprtih oseb tudi ubili. Repe, »Nemci« na Slovenskem, str. 216.

32 Vodopivec, *Od Poblinoe slovnice do samostojne države*, str. 309.

33 Repe, »Nemci« na Slovenskem, str. 209–213.

34 Za zelo podroben povzetek o begu in različnih valovih izгона in skupin, ki so bežale v Avstrijo, gl. Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 169–190; Repe, »Nemci« na Slovenskem, str. 205–214.

Po podatkih, ki so jih zbrale jugoslovanske tajne službe, se je preselilo 15.000 Kočevarjev in 9.000 Nemcev s slovenskega Štajerskega, iz cele Jugoslavije pa približno 130.000. Večina folksdojčerjev iz Jugoslavije se je naselila v Zgornji Avstriji (39.500), na avstrijskem Štajerskem (30.000), Dunaju (11.000), Koroškem (39.000) in v Spodnji Avstriji (5.100). Le manjši del se jih je preselil v Nemčijo. Ker so jih obravnavali kot tujce, so med čakanjem, da se bodo lahko vključili v avstrijsko družbo ali emigrirali, živeli v begunskih taboriščih. Po letu 1952 jih je približno 55.000 emigriralo čez ocean, večinoma v Ameriko.

Po koncu druge svetovne vojne so v Sloveniji ostali samo tisti folksdojčerji, ki so se med vojno pridružili osvobodilnemu gibanju ali ga podpirali. Takih je bilo približno 3 % (po drugih ocenah 5 %) nemškega prebivalstva, živečega v slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije pred izbruhom druge svetovne vojne. Leta 1948 je v Sloveniji živelo še 2.406 Nemcev, ki so predstavljali 0,17 % vsega prebivalstva, zadnjih ostankov dosti večje manjšine folksdojčerjev. Ta je po mnenju Dušana Nečaka ostala tudi žrtev splošnega nezaupanja, ki ga je bilo nemško prebivalstvo deležno med vojno in po njej tako v Jugoslaviji kot v drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah.³⁵

Združenja, ki so jih ustanovili v devetdesetih letih v Kočevju, Ljubljani, Mariboru in Apačah, da bi spodbujala organiziranje tečajev nemškega jezika in kulturnih srečanj, so se s pričevanjem o družbenem in gospodarskem prispevku slovenskih folksdojčerjev k razvoju posameznih območij tudi trudila izbrisati »negativen in preveč posplošen spomin« na njihovo preteklost. Enako usmeritev je mogoče videti tudi v enem od novejših zgodovinskega prispevkov, v knjigi Mitje Ferenca,³⁶ posvečeni pokrajinskim spremembam, ki so nastale po preselitvi in izgonu Kočevarjev.

Dejavnost skoraj vseh združenj, ki predstavljajo že zelo maloštevilno nemško skupnost s precej nedoločenimi obrisi – nekateri se imajo za potomce folksdojčerjev, drugi za germanofone, spet drugi za pripadnike nemške narodnosti –, del slovenske družbe dojema kot instrumentalno, vzpostavljeno, da bi dosegli priznanje nemške manjšine v Sloveniji. Posamezni primeri stikov med predstavniki nemških združenj v Sloveniji in avstrijskimi ter nemškimi politikami so spet odprli stare rane in obudili atavistične strahove. O tem priča polemika, ki je nastala po izidu knjige Alenke Auersperger.³⁷ Na zahtevo slovenskega sodišča so jo vzeli iz prodaje, ker je bil v njej objavljen del zasebne korespondence o povezavah med nemškimi združenji v Sloveniji in avstrijsko ter nemško politiko, in jo vrnil v knjigarne šele po posredovanju Vrhovnega sodišča 29. oktobra 2005. Ta dogodek ne opozarja le na trdoživost predsodkov in starodavnih strahov, temveč tudi na nezadostno zgodovinsko obravnavo, ki se je šele v zadnjem času začela dotikati koncepta kolektivne odgovornosti in slediti usmeritvi, ki ni izključno narodnostna.

35 Nečak, »Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči, str. 259.

36 Ferenc, Mitja, *Kočevska – pusta in prazna*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

37 Auersperger, Alenka, *Iskalci Grala*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

Literatura

- Auersperger, Alenka, *Iskalci Grala*. Ljubljana: Modrijan, 2004.
- Battini, Michele, *Peccati di memoria. La mancata Norimberga italiana*. Rim, Bari: Laterza, 2003.
- Beck, Ulrich, *La società cosmopolita. Prospettive dell'epoca postnazionale*. Bologna: il Mulino, 2003.
- Berrini, Andrea, *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone*. Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004.
- Biber, Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Cvirn, Janez, Nemci na Slovenskem (1848–1941). Dušan Nečak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana, 2002, str. 99–144.
- Drnovšek, Marjan, Odnos Partije do slovenske emigracije. Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca*. Ljubljana, 1998, str. 234–247.
- Ferenc, Mitja, *Kočevska – pusta in prazna*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Ferenc, Tone, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Dušan Nečak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana, 2002, str. 145–190.
- Fogar, Galliano, *L'antifascismo operaio monfalconese fra le due guerre*. Milano: Vangelista, 1982.
- Gombač, Jure, *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: ZRC, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, 2005.
- Hösler, Joachim, *Slovenia. Storia di una giovane identità europea*. Trst: Beit, 2008.
- Hribar, Spomenka, *Krivda in greh*. Maribor: Obzorja, 1990.
- Jančar, Drago, Temna stran meseca. Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca*. Ljubljana, 1998, str. 11–23.
- Nečak, Dušan, *Die »Deutschen« in Slowenien (1918–1955). Kurzen Abriss. »Nemci« na Slovenskem (1918–1955). Kratek oris*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.
- Nečak, Dušan, »Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. Dušan Nečak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana, 2002, str. 219–290.
- Pahor, Boris in Alojz Rebula, *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa*. Trst: Zaliv, 1975.
- Pollack, Martin, *Smrt v bunkerju: poročilo o mojem očetu*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Repe, Božo, »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Dušan Nečak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana, 2002, str. 191–218.
- Rev, Istvan, *Giustizia retroattiva. Preistoria del postcomunismo*. Milano: Feltrinelli, 2005.
- Simoniti, Vasko, Permanentna revolucija, totalitarizem in strah. Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca*. Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 24–36.
- Verginella, Marta, Il peso della storia. Marta Verginella (ur.), *Fra invenzione della tradizione e ri-scrittura del passato: la storiografia slovena degli anni Novanta*. *Qualestoria* 27 (1). Trieste, 1999, str. 9–34.
- Verginella, Marta, L'esodo istriano nella storiografia slovena. Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo (ur.), *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*. Neapelj, Rim, 2000, str. 269–277.
- Vodopivec, Peter, *Od Poblinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Summary

Marta Verginella

Slovenia between recovered memories and silenced stories

From the 1990s onwards, the need to reduce the significance, perhaps even to delete victors' history and glorify the history of the defeated has become clearly noticeable in Slovenia. Killings of members of the Home Guard and persecutions of political opponents of the Communist regime became the sphere of political conflicts and, concurrently, the focus of new commemorative practices, alternative practices of the victorious side in the years between 1945 and 1989. The majority of Slovenes and the Slovene society did not change its mind about the expulsion of the German population and the mass emigration of the Italian population, not even after the great political changes that followed the disintegration of Yugoslavia and the formation of the Republic of Slovenia in 1991. Even after the emergence of new political and institutional subjects and the introduction of new laws of politics in the Slovene political arena, events associated with the expulsion or emigration of the two minorities remained marginal, if not completely absent from the new commemorative practices. The formation of a new political genealogy that called for retroactive political justice and a new balance between forgetting and remembering was understood primarily in the context of one's own nation and did not encompass historical events related to the German and Italian minority living in the Republic of Slovenia.

It was particularly German minority's support to the organized Germanization of the Slovene territory that shaped the opinion about the collective guilt of the *Volksdeutsche* and strengthened the opinion about the justifiability of settling accounts with one's opponents after the War. Many *Volksdeutsche* were executed, often without being tried, as Nazi collaborators, members and activists of German organizations, while others were forced into exile.